

AƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
NİZAMİ adına ƏDƏBİYYAT İNSTİTUTU

Əlyazması hüququnda

İBRAHİM NƏSİR OĞLU QULİYEV

NİZAMİ YARADICILIĞINDA ZƏRDÜŞTİLİK

5716.01-Azərbaycan ədəbiyyatı

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün
təqdim edilmiş dissertasiyanın

AVTOREFERATI

BAKİ – 2016

Dissertasiya AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun “Farsdilli əlyazmaların tədqiqi” şöbəsində yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər:

Teymur Həşim oğlu Kərimli

akademik, filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

Rəsmi opponentlər:

Mahirə Həmid qızı Quliyeva

filologiya üzrə elmlər doktoru, dosent

Məsiğa Əhməd oğlu Məhəmmədi

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Aparıcı təşkilat: Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin Azərbaycan və Dünya Ədəbiyyatı kafedrası

Müdafiə “11” ____ 02 ____ 2016-cı il tarixdə saat ____ -da Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunda fəaliyyət göstərən D 01.131 - Dissertasiya Şurasının iclasında keçiriləcəkdir.

Ünvan: AZ-1143, Bakı, H.Cavid prospekti 115, Azərbaycan MEA Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunun Elektron Akt zalı (IV mərtəbə).

Dissertasiya ilə Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Mərkəzi Elmi Kitabxanasında tanış olmaq mümkündür.

Avtoreferat “__” _____ 2016-cı il tarixində göndərilmişdir.

Dissertasiya Şurasının elmi katibi,
filologiya üzrə elmlər doktoru,
professor

İmamverdi Yavər oğlu Həmidov

İŞİN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı. Təxminən doqquz əsrə yaxın bir dövr ərzində Şərqlə ölkələrində ədəbi-fəlsəfi proseslərə ciddi təsir göstərmiş dahi Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvinin ədəbi irsi, xüsusən də, onun dünya ədəbiyyatına ərməğan etdiyi beş poema zaman-zaman müxtəlif aspektlərdən araşdırmalara cəlb edilmiş, onlar haqqında nüfuzlu alim və mütəxəssislər tərəfindən sanballı tədqiqat əsərləri yazılmışdır. Şairin özünün zamanında “pənc gənc” adlandırdığı bu xəzinənin hər yeni təhlili bəşər mədəniyyətinin, dini-fəlsəfi fikir tarixinin, şairin yaşadığı dövrün və bütövlükdə XII əsr və XII əsrə qədərki Azərbaycan və Yaxın Şərqlə regionunun ictimai-siyasi, sosial-iqtisadi münasibətlərinin yeni bir qatının açılması ilə nəticələnmişdir. Bu mənada fikir və ideyaları bütün zamanlar üçün aktual olan, xüsusən də, yeni qlobal dünya düzəninə ortaya şərt kimi qoyduğu sivilizasiyaların dialoq prinsipinin uğurlu həll variantını öz əsərlərində göstərmiş Nizami irsinin yeni baxış bucağından təhlili bu gün daha vacibdir.

Böyük humanist öz ecazkar qələmi ilə din müharibələrinə qarşı dinlərin dialoqu ideyasını irəli sürərək, Qərblə-Şərqlə arasında körpü yaratmağa, etnik-dini fərqləri elmi-fəlsəfi müstəvidə ortaq məxrəcə gətirməyə, sülhü, ədaləti, haqqı, təmiz əxlaqı insanlığın amalına çevirməyə çalışmışdır. Avropa renessansını bir neçə əsr qabaqlayan Nizami Gəncəvi ilk olaraq ədəbiyyatı o zaman üçün səciyyəvi olan paneqirist şeir buxovlarından xilas edərək humanizmi poeziyanın idealına çevirmişdir:

شعر به من صومعه بنیاد شد

شاعری از مصطبه آزاد شد¹

(Şeir mənimlə bir daxma tikdi, şairlik meyxanadan azad oldu).

Şibli Nemani bununla bağlı yazır: “O, birinci şəxsdir ki, hikmət və fəlsəfə məsələlərini nəzm telinə düzmüş, qəsidələri mədh və məddahlıqdan təmizləmişdir”.²

¹ دیوان کامل نظامی گنجوی . تهران ، انتشارات زرین، ۱۳۶۲، چاپ دوم، با مقدمه دکتر معین فر، ص ۲۲

² شبلی نعمانی. شعر العجم یا تاریخ شعرا و ادبیات ایران ترجمه محمد تقیفرخرداعی گیلانی، تهران، دنیای ۲۲۰ ص کتاب، پنج جلد، جلد اول، ۲۲۰ ص کتاب،

Nizamidən sonra yaranan ədəbiyyat artıq şahların, hökmdarların mənasız mübaligəsi, onların yarımşifik obrazlarının yaradılması tendensiyasından uzaqlaşmağa, daha çox əxlaqi-tərbiyəvi məsələlərlə, ictimai problemlərlə məşğul olmağa başlamış, üzünü xalqa çevirmişdir.

Bundan əlavə, Nizami Gəncəvi ilk olaraq məhəbbəti əyləncə və ehtiras vasitəsi olmaqdan xilas edib, onu humanizmin simvoluna çevirmiş və bu da öz növbəsində Avropada sonrakı intibah mədəniyyətinin formalaşmasında ciddi faktorlardan biri olmuşdur.

Nizami Gəncəvinin XII əsrdə irəli sürdüyü ideyalar XXI əsrdə daha da aktuallaşmış, qloballaşma və inteqrasiya kimi bəşəri idealların gerçəkləşməsində öz müsbət rolunu oynamaqdadır. Nizami öz əsərlərində müxtəlif dini baxışların, əqidələrin yan-yanası, dinc şəraitdə yaşaya bilmək nümunəsini göstərmiş və sanki gələcəkdə meydana çıxacaq dini-etnik problemlərin dinc həll yollarını qabaqcadan müəyyən etmişdir. Nizaminin əsərlərində islam, xristianlıq, bütpərəstlik, yəhudilik, zərdüştilik və s. kimi fərqli dini inanclara malik qəhrəmanlar etik-estetik ideallar uğrunda birgə mübarizə aparırlar.

Məlum olduğu kimi, böyük mütəfəkkirin yaradıcılığında atəşpərəstlik dininə, islamaqədərki tarixdə onun roluna, zərdüştiliyin əxlaq prinsiplərinin ictimai-siyasi münasibətlərdə və dövlət idarəçiliyində yerinə, bu dinə aid kult və simvolların, ayin və mərasimlərin mahiyyətinə, zərdüştilik termin və istilahlарına da toxunulmuş, bununla bağlı dəyərli fikir və mülahizələr irəli sürülmüşdür.

Etiraf etmək lazımdır ki, yüksək poetik üsluba malik olan və Nizami dövründə real izləri yaşamaqda olan zərdüştilik klassik yazılı ədəbiyyata ciddi təsir göstərmişdir. Bu təsirlər öyrənilmədən islamdan sonrakı çağların ictimai-siyasi, sosial-iqtisadi, dini-fəlsəfi münasibətləri, ədəbi-tarixi, bədii-estetik dəyərləri, mənəvi-əxlaqi prinsipləri və s. barədə konkret fikir söyləmək mümkün deyildir. Nizami yaradıcılığını mükəmməl təhlil və analiz etmək üçün birbaşa şairin doğulduğu torpaq və yaşadığı cəmiyyətlə ciddi bağlılığı olan zərdüştiliyin onun əsərlərində qoyduğu izləri araşdırmaq aktual problem olaraq qalmaqdadır. Doğrudur, bu sahədə indiyədək bir sıra işlər görülmüş, şairin dini görüşləri barədə bir çox əsərlər yazılmışdır, amma həmin tədqiqatlar daha çox Nizaminin islam dini, sufi, əxi təriqəti ilə münasibətlərinin öyrənilməsinə həsr edilmiş, onun digər din və məzhəblərə, xüsusən də, zərdüştiliyə münasibətinə çox nadir hallarda toxunulmuşdur. Halbuki, Nizami “Xəmsə”sinə daxil olan beş poemanın hər birində bu və ya digər dərəcədə zərdüştilik elementlərinə rast gəlirik. Onları

tədqiq etmədən Nizaminin dini-fəlsəfi görüşlərinin hüdudlarını müəyyənləşdirmək, şairin bəşəri humanizminin mahiyyətini tam dərk etmək mümkün deyildir. Bu dissertasiya işində ilk dəfə olaraq Nizami yaradıcılığında zərdüştilik məsələləri sistemli şəkildə araşdırılmışdır.

Problemin öyrənilmə səviyyəsi. Nizami yaradıcılığını tədqiq edən Azərbaycan və xarici ölkə alimlərinin böyük əksəriyyəti öz tədqiqatlarında şairin dini-fəlsəfi görüşlərinə müəyyən yer ayırmış, həm təzkiyəçilərin, tarixçilərin, səyyahların qeydləri, həm də şairin öz əsərləri əsasında maraqlı mülahizələr irəli sürmüşlər: Vilhelm Baher¹, Çarlz Rio², Barbe de Meynard³, A.Krımski⁴, E.E.Bertels⁵, Y.N.Marr⁶, K.Çaykin⁷, A.N.Boldirev⁸, E.Дунаевски⁹, Həsən Vəhid Dəstgərdi¹⁰, Məhəmməd Moin¹¹ və digərləri şairin yaradıcılığından danışarkən onun əqidəli müsəlman, həyatı boyu islamı dəyərləri təbliğ edən mütəfəkkir-şair olmasını vurğulamaqla bərabər, digər dinlərə və təriqətlərə münasibəti barədə də fikir söyləmişlər. MvDonald¹² “The religious and social views Nizami of Genjen” əsərində

¹ Rəsulzadə M. Ə. Azərbaycan şairi Nizami, Bakı, Çıraq, 2008, 405 s.

² هرمان اته. تاریخ ادبیات فارسی. ترجمه دکتر رضازاده شفق. تهران، ۱۳۵۲، ص ۳۶۹

³ Rypka J. Dejiny perskeho literatury, Praha, 1963, səh. 111

⁴ История персии, ее литературы и дервишеской теософии, часть II, от разложения сельджукского царство до монголов. М.1912, с.35

⁵ Bertels Y. "Böyük Azərbaycan şairi Nizami". Bakı, EAAzF Nəşriyyatı, 1940. 149 s.

⁶ Марр Н., Чайкин К. И. Хакани-Низами-Руставели. Ч. II. Тбилиси, 1936

⁷ Ч а й к и н К., Краткий очерк новейшей персидской литературы, М., 1928

⁸ Болдырев А.Н. Персидская литература с VIII по начало XIX века // Краткая история литератур Ирана, Афганистана и Турции: курс лекций. Л., 1971

⁹ Дунаевский Е. Низами. «Восток», сборник второй. Изд. «Академия». М.-Л., 1935, стр. 259-272.

¹⁰ دستگردی وحید، گنجینه گنجوی و یا دفتر هفتم حکیم نظامی گنجوی، تهران، دانشگاه، ۱۳۱۸، ص ۲۵۹

¹¹ محمد معین. مزد یسنا و تاثیر ان در ادبیات پارسی، تهران، انتشارات دانشگاه، ۱۳۳۸، ص ۶۲۲

¹² MvDonald M. V. The religious and social views Nizami of Genjen, London, 1963, s. 97-99

şairin dini-sosial baxışları üzərində nisbətən geniş dayanmış və Nizami dövrünün ictimai münasibətlərində dinin yeri barədə məlumat vermişdir.

Azərbaycan alimlərindən isə M. Rəfil¹, Q.Əliyev², R.Əliyev³, M.Quluzadə⁴, Ə.Ağayev⁵, H.Araslı⁶, M.Arif⁷, M.Əlizadə⁸, R.Azadə⁹, Y.Z.Şirvani¹⁰, A.Hacıyev¹¹, M.Cəfər¹², C.Qəhrəmanov¹³, N.Araslı¹⁴, T.Kərimli¹⁵, S.Paşayev¹⁶, Z.Məmmədov¹⁷, Xəlil Yusifov¹⁸, R.Hüseynov¹⁹,

¹ Рафили Микаил Гасан оглы. Низами Гянджеви : эпоха, жизнь, творчество. М. Гослитиздат, 1941. 118 с.

² Алиев Газанфар Юсуф оглы. Персоязычная литература Индии. Москва, Наука, 1968. 248 с.

³ Алиев Р. Низами: Краткий библиографический справочник, Баку, Азернешр, 1983, 379 с.

⁴ Quluzadə M. Həmid Araslı bibliografiyasına müqəddimə. Bakı, «Elm», 1970.

⁵ Ağayev Əkbər. Nizami və dünya ədəbiyyatı. Bakı, Azərnəşr, 1964, 172 s..

⁶ Araslı H. Şairin həyatı. Bakı, 1967

⁷ Məmmədov Arif Məhəmməd oğlu. Nizami əsrinin gülüstan qalası [Mətn]/ B. Elm, 1989. 40 s.

⁸ Mübariz Ə. Nizami və dövrümüz [Mətn]: (mühazirəçilər üçün vəsait) / Bakı, Azərnəşr, 1947. 14 s.

⁹ Azadə R. Nizami və onun poeziya sələfləri / "ELM" Redaksiya - Nəşriyyat və Poliqrifiya Mərkəzi. B. Elm, 1999. 280 s.

¹⁰ Ширвани Ю.З. Еще раз об источниках поэмы «Лейли и Меджнун» Низами /Опыт историко-сравнительного изучение литературных взаимосвязей/. – журнал «Учение записи Азербайджанского Университета»,серия: язык и литература, 1966, № 6

¹¹ Hacıyev A. Nizami Şərq- Qərb intibahı kontekstində //Azərbaycan.1981. № 10. s.24-42.

¹² Cəfər M. Klassik şeirimizdə Nizami yaradıcılığı motivləri //Cəfər M. Seçilmiş əsərləri.-B. Azərnəşr, 1973.s.22-31.

¹³ Qəhrəmanov C. Nizami əsərlərinin əlyazmaları dünya kitabxanaları və muzeylərində // “Ədəbiyyat və incəsənət” qəzeti, 1983, 23 sentyabr.

¹⁴ Araslı Nüşabə. Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutu və Nizami irsi // Ədəbiyyat qəzeti. 2014. - 28 fevral. № 8.

¹⁵ Kərimli Teymur Həşim oğlu. Nizami və tarix. Bakı, Elm, 2002. 244 s.

¹⁶ Paşayev Sədnik Xəlil oğlu. Nizami və folklor /Bakı, Azərbaycan SSR "Bilik" Cəmiyyəti. 1976. 48 s.

¹⁷ Məmmədov Zakir Cabbar oğlu, Nizaminin fəlsəfi düşüncələri. Bakı, Elm, 2000, 84 səh.

Ç.Sasani¹, K.Hüseynoğlu (Allahyarov)², S.Hacı³ və digərləri öz tədqiqatlarında şairin yaradıcılığının tarixi - fəlsəfi, ictimai - əxlaqi, bədi estetik dəyərini araşdırarkən onun dini görüşlərinə də işiq salmışlar.

Lakin onu da qeyd edək ki, şairin yaradıcılığını tədqiq edənlərin böyük əksəriyyəti, əsasən, onun müsəlman şeyxi, sufi və əxi mövqeyi ətrafında mülahizə və fikir söyləmiş, onun digər dinlərə, o cümlədən zərdüştiliyə münasibətinə bir o qədər də diqqət yetirməmişlər. Ümumiyyətlə, sovet alimlərinin şairin dini baxışlarını dərinlənən araşdırmaması kommunist ideologiyasının dinə münasibəti ilə əlaqədar olmuşsa, zərdüştiliyin diqqətdən kənar qalması daha ciddi səbəblərlə bağlıdır. Belə ki, zərdüştiliyin dualist mahiyyətli din (politeizm) kimi təfsir olunması onun monoteist dini doktrinalar tərəfindən inkarına, ardıcılıklarının isə təqibinə, ümumiyyətlə, zərdüştilik mövzusunda tabu qoyulmasına, onun “parsizm” kimi lokallaşdırılmasına gətirib çıxarmışdı. Buna görə də əsl müsəlman olan və bütün varlığı ilə Allaha bağlanmış Nizaminin yaradıcılığında zərdüştilik süjet və obrazlarının araşdırılması uzun müddət diqqətdən kənar qalmışdır.

Nizamidə zərdüştilik məsələsini ilk dəfə nisbətən əhatəli şəkildə araşdıran İran alimləri Məhəmməd Moin⁴ və Pur Davud İbrahim⁵ olmuşlar. İbrahim Pur Davud XX əsrin əvvəllərində İranda ilk dəfə əsaslı şəkildə zərdüşti ədəbiyyatın tədqiqi və tərcüməsi ilə məşğul olmuş, “Yəştə”(Bombey, I cild,1307, II cild 1308), “Yəsna” (Bombey, 1314), “Gatha” (Bombey, 1324) kitablarını izahlarla nəşr etdirmişdir. Qeyd edək ki, Məhəmməd Moinin 1326-cı ildə nəşr olunan “Məzdyəsna və təsire-an dər ədəbiyyate-parsi” əsərinə də ön sözü Pur Davud yazmışdır. Həmin

¹⁸ Yusifov Xəlil. Nizaminin lirikası. Bakı, Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası nəşriyyatı, 1989. 273 s.

¹⁹ Hüseynov Rafael, Söz məbədi, Nizami Gəncəvi adına Milli Azərbaycan Ədəbiyyatı Muzeyi, B.Araz, 2009. 47, [1] s.

¹ Sasani Çingiz. Orta əsrlər Azərbaycan poeziyasında naturalist ədəbi-fəlsəfi fikir, AMEA Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutu. Bakı, Elm, 2007. 432 s.

² Hüseynoğlu Kamil. Mifin mənşəyi, mshiyəti, tipologiyası, Bakı, Elm və Təhsil, 2010, 180 s.

³ Siracəddin Hacı. Həzrət N.Gəncəvinin yaradıcılığında peyğəmbərlik anlayışı və Həzrət Məhəmməd (s.a.s), Bakı, Nafta-press, 2006, 537 s.

⁴ محمد معین. مزدیسنا و تاثیر ان در ادبیات پارسی، تهران، انتشارات دانشگاه، ۱۳۳۸، ص ۶۲۲

⁵ ابراهیم پور داود گاتها، سرودهای زردشت، تهران، انتشارات دانشگاه تهران، چاپ سوم، ۱۳۵۶،

ص ۲۴۴

müqəddimədə Pur Davud min illik farsdilli ədəbiyyatın həm şeirində, həm də nəsrində zərdüştiliyn təsirinin aydın göründüyünü bildirmişdir. Məhəmməd Moin isə fars ədəbiyyatında, o cümlədən Nizaminin “Yeddi gözəl” əsərində zərdüştiliyn bu və ya digər məsələlərini təhlil etmişdir.

Azərbaycan alimlərindən isə, bu mövzunun müxtəlif aspektlərində M.Rəfil¹, Q.Kəndli², E.Əlibəyzadə³, Ç.Sasani⁴, B.Şəfizadə⁵ və başqaları tədqiqatlar aparmışlar. Lakin qeyd etməliyik ki, adıçəkilən müəlliflər şairin ayrı-ayrı əsərlərində zərdüştiliyn təsirini tədqiq etsələr də, mövzuya sistemli şəkildə yanaşmamış, yalnız müəyyən məsələlərlə bağlı öz mülahizələrini söyləmişlər. Bu dissertasiyada isə ilk dəfə olaraq Nizami yaradıcılığında zərdüştilik mövzusu geniş şəkildə araşdırılmış, onun ictimai-əxlaqi mahiyyəti öyrənilmiş, şairin poemalarında zərdüştilik istilah və terminlərinin poetik funksiyası təhlil edilmişdir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqatın əsas məqsədi Nizami Gəncəvinin dini-fəlsəfi görüşlərinin hüdudlarını müəyyənləşdirmək, şairin əsərlərinin poetik qüdrətini artıran çoxlu rəmz və simvolların alt qatdakı mənalarını üzə çıxarmaq, tarixi proseslərin qaranlıq guşələrinə işıq salmaq, bədii lövhələrin arxasındakı sosial-ictimai münasibətlərin mahiyyətini öyrənmək, böyük mütəfəkkirin zərdüştilikdən qaynaqlanma mənbələrini aşkarlamaq, şairin humanizminin miqyası barədə aydın təsəvvür yaratmaq, müasir dünyada xalqlar və dinlərarası münasibətlərin tənzimlənməsində Nizami ideyaların aktulluğunu göstərməkdir. Şairin poemalarında qələmə alınan süjetlərin əsas hissəsi Sasani dövrünün hakim dini olmuş zərdüştiliklə, onun mənəvi - əxlaqi dəyərləri, ictimai münasibətlərin tənzimlənməsindəki yeri, ədalət prinsipi və dünyagörüşü ilə yaxından bağlıdır. Buna görə də sənətkarın qəhrəmanlarının yaşadığı mühitə, ictimai - siyasi sistemə münasibətini bildirən fikr və ricətlərinin çoxu zərdüştilik terminologiyası ilə ifadə olunmuşdur. Dissertasiya işində yeri gəldikcə

¹ Рафили Михаил Гасан оглы. Низами Гянджеви: эпоха, жизнь, творчество. М. Гослитиздат, 1941. 118 с.

² Kəndli Qafar. "Nizami və Zərdüşfəlsəfəsinin bəzi məsələləri". Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının xəbərləri. Ədəbiyyat, dil, incəsənət seriyası. 1966. № 1. s.10

³ Əlibəyzadə Elməddin. "Avesta Azərbaycan xalqının mənəvi mədəniyyət tarixidir". Bakı, Yurd, 2005. s.77

⁴ Sasani Çingiz. Orta əsrlər Azərbaycan poeziyasında naturalist ədəbi-fəlsəfi fikir, AMEA Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutu. Bakı, Elm, 2007. 432 s.

⁵ Şəfizadə Baloğlan. Zərdüşf, Avesta, Azərbaycan. Bakı, Elm, 1996, 324 s.

həmin terminlər həm dünyagörüşün səciyyələndirilməsi, həm də dövrün dini təliminin ictimai həyatda yerinin müəyyənləşdirilməsi məqsədi ilə müfəssəl şərh edilmişdir.

Dissertant Nizami Gəncəvinin dini görüşlərinin öyrənilməsi tarixini, problemin ayrı-ayrı alimlər tərəfindən qoyuluş prinsipini, ümumiyyətlə, bu mürəkkəb və çoxqatlı mövzunun tarixi aktuallığının səbəbləri və s. məsələləri geniş araşdırmışdır.

Məlum olduğu kimi, dünya ədəbiyyatşünaslığında və ictimai fikir tarixində zərdüştilik qaynaqlarının öyrənilməsi və dəqiqləşdirilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Dissertasiyada bu problemin işığında Nizaminin özünün bəhrələndiyi qaynaqların aydınlaşdırılmasına və onların səciyyələndirilməsinə xüsusi diqqət yetirilmişdir.

Nizami Gəncəvi Sasani dövrünün əsas dini ideologiyası olan zərdüştiliyin mükəmməl bilicisi olduğundan, onun poemaları bu dinin ehkam və fəlsəfəsinin öyrənilməsi üçün əvəzsiz mənbələrdən biridir. Bu məsələnin araşdırılmasına bütün dissertasiya boyu xüsusi diqqət yetirilmişdir.

Araşdırmada həmçinin zərdüştiliyin Nizamidən sonrakı Azərbaycanın ədəbi fikrində, xalq adət-ənənələrində yaşayan izlərinin üzə çıxarılmasına səy göstərilmişdir.

Tədqiqatın obyektı və predmeti. Tədqiqatın obyektı Nizami Gəncəvinin poemaları, onların mövzu baxımından öyrənilmə tarixidir. Avropa, rus və Azərbaycan şərqşünaslığının əsas elmi nailiyyətləri də tədqiqatın başlıca obyektlərindən biri olmuşdur. Tədqiqatın predmeti Nizami poemalarında sıx-sıx rast gəlinən zərdüşti görüşləri, fəlsəfəsi, ehkamları, ayinləri, mərasimləri, termin və anlayışları olmuşdur. Nizaminin zərdüştiliyə bir mütəfəkkir kimi münasibəti, onu digər dinlərlə müqayisə etməsi də tədqiqatın əsas istiqamətlərindən biri olmuşdur.

Tədqiqatın nəzəri-metodoloji əsasları. Tədqiqatın nəzəri-metodoloji əsasını Azərbaycan, rus, Avropa və Şərq alimlərinin fundamental tədqiqatlarının nəticələri, ədəbiyyatşünaslıq və dinşünaslıq nəzəriyyəsi, müqayisəli - tarixi araşdırma prinsipi təşkil etmişdir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Dissertasiyada nizamişünaslığın son nailiyyətlərindən və zərdüştilik barədə ortaya çıxmış ən yeni monoqrafiyalardan istifadə edilməklə ilk dəfə olaraq Nizami Gəncəvi və zərdüştilik mövzusu əhatəli şəkildə tədqiqata cəlb edilmişdir.

Dissertasiya Nizami əsərlərinin farsca orijinalı əsasında yazılmış, burada işlənmiş çoxsaylı zərdüştilik terminləri, rəmzləri, ayinləri Azərbaycanda ilk dəfə olaraq sistemli şəkildə öyrənilmişdir.

Dissertasiya işində ilk dəfə olaraq zərdüştiliyin Nizami əsərlərinə daxil olma üsulları, Nizami yaradıcılığı əsasında dinlərin əsas əhkamlarının müqayisəli təhlili aparılmışdır.

Nizaminin istifadə etdiyi zərdüşti mənbə və qaynaqların araşdırılıb dəqiqləşdirilməsinə xüsusi diqqət yetirilmişdir. İşdə zərdüştiliyin, ümumiyyətlə, Azərbaycan ədəbiyyatında, xalqımızın adət-ənələrində və dilimizdə özünü göstərən müxtəlif elementləri araşdırılmışdır.

Tədqiqatın elmi-təcrübi əhəmiyyəti. İşin əsas elmi nəticələrindən Nizami irsinin tədris və tədqiqində, dərslük və metodik vəsaitlərin hazırlanmasında, Azərbaycanın ictimai və dini fikir tarixinin öyrənilməsində istifadə oluna bilər.

Tədqiqatın aprobasiyası və nəşri. İş AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun “Farsdilli əlyazmaların tədqiqi” şöbəsində yerinə yetirilmişdir. Tədqiqatın nəticələri yerli və beynəlxalq səviyyəli elmi-praktik konfranslarda məruzə edilmiş, mövzu ilə bağlı hazırlanmış məqalələr nüfuzlu elmi jurnallarda çap olunmuşdur. Mövzu ilə bağlı müəllifin “Nizami və zərdüştilik”¹ kitabı və çoxlu məqalələri çap olunmuşdur.

İşin strukturu və həcmi. Dissertasiya işi giriş, üç fəsil, nəticə və ədəbiyyat siyahısı daxil olmaqla 176 səhifədən ibarətdir.

¹ Quliyev İbrahim, Nizami və zərdüştilik, Bakı, 2012, “Elm və təhsil”, 98 s.

DİSSERTASIYANIN ƏSAS MƏZMUNU

“Nizaminin dini görüşlərinin ədəbiyyatşünaslıqda qoyuluşuna dair” adlanan birinci fəsil 3 yarım fəsilə bölünür.

Birinci yarım fəsildə Nizami yaradıcılığının tədqiqində şairin dini baxışlarının yeri araşdırılır. Dissertasiya müəllifi Azərbaycan Respublikasının müstəqillik qazanmasından sonra klassik irsə münasibətdə ideoloji baryerlərin aradan qalxmasının Nizami yaradıcılığının obyektiv təhlilinə geniş imkan yaratdığını və bu mərhələdə şairin əsərlərinin yeni prizmadan öyrənilməsinin vacib olduğunu bildirir. Tədqiqatçı sovet sisteminin dinə neqativ münasibətinin Nizami əsərlərinin dini-fəlsəfi mahiyyətini üzə çıxarmağa mane olduğunu, bir çox həqiqətlərin qəsdən təhrif edildiyini də diqqətə çatdırır. Müəllif Nizaminin dini baxışlarının tədqiqi tarixinə üç istiqamətdən-Şərqi, Avropa və sovet nizamişünaslığı kontekstindən yanaşır, bunların hər birinin spəfik cəhətlərini izah edir və əldə olunan nəticələri müqayisəli təhlil metodu əsasında ümümləşdirir. Bu bölmədə Nizaminin dini baxışlarının yeni müstəvidə təhlilinin vacibliyi qeyd olunur.

Məlumdur ki, Nizami Gəncəvinin ədəbi irsi, xüsusən də, onun dünya ədəbiyyatına bəxş etdiyi “Xəmsə” zaman-zaman tədqiqatlarla cəlb edilmiş, istər Avropada, istər Şərqi, istərsə də keçmiş sovet məkanında şairin yaradıcılığı barədə monumental əsərlər yaranmışdır. Hətta Nizami ədəbi məktəbini davam etdirən sənətkarlar haqqında yazılan əsərlərdə də əsas meyar böyük Nizaminin özü və onun “Xəmsə”si olmuşdur. Təbii ki, bu əsərlərdə şairin dini-fəlsəfi baxışlarına müəyyən qədər toxunulmuşdur.

Bütün bunlarla yanaşı, ustad Vəhid Dəstgərdinin qeyd etdiyi kimi, Nizaminin ayrı-ayrı beytləri əsasında onda şiə, yaxud sünni təəssübkeşliyi axtaranlar da olmuşdur. M.Ə.Rəsulzadənin qeyd etdiyi kimi, “Nizaminin bir müvəhhid”, əqidəli bir müsəlman olduğunu nəzərə almaqla deməliyə ki, o, bütün təriqət və fəlsəfələrdən yüksəkdə dayanmışdır. Onun sırf hansısa bir təriqət və hərəkətlə məhdudlaşdırılması şairin dünya dini-fəlsəfi fikir tarixində, dünya mədəniyyətində rolunun və yerinin məhdudlaşdırılması deməkdir. Əslində isə, Nizami öz dövründəki və özünəqədərki bütün din və fəlsəfələrə ehtiramla yanaşmış, onların yan-yana, çiyin-çiyinə yaşamasının mümkünlüyünü sübut etmişdir. Onun büt-pərəst, atəş-pərəst, xristian qəhrəmanları ictimai münasibətlərdə din və məzhəb fərqlərinə deyil, mənəvi dəyərlərə önəm verir, həyata və insana

münasibətdə etik-əxlaqi prinsiplərdən çıxış edirlər. Bu əsərlərdə din bəşəri dəyərlərin kriteriyası, ölçüsü kimi təzahür edir.

Bu mənada şairin əsərlərində tədqiqə ehtiyacı olan məsələlərdən biri də zərdüştilikdir. “Sirlər xəzinəsi”ndən başlamış “İsgəndərnamə” də daxil olmaqla şairin beş poemasının hər birində ya zərdüştiliyin elementlərini, ya da bütöv şəkildə onun ayin və mərasimlərini, kult və simvollarını, istilah və terminlərini, cəmiyyət həyatındakı rolunu görmək olar.

Bu gün mövzunu aktuallaşdıran şərtlər sırasında aşağıdakıları göstəmək olar:

Birincisi, yeni dünya düzəni sivilizasiyalar arasında dialoq prinsipini, dinlər arasında ortaq nöqtələrin tapılmasını ortaya şərt kimi qoymuşdur. Böyük humanist Nizami Gəncəvi isə öz ecazkar qələmi ilə ilk orta çağda səlib və feodal müharibələrinə qarşı dinlərin dialoqu ideyasını irəli sürərək, Qərb-Şərq arasında körpü yaratmağın, etnik-dini fərqləri elmi-fəlsəfi müstəvidə ortaq məxrəcə gətirməyin ən yaxşı nümunəsini göstərmişdir. Biz bu nümunəni öyrənib təqdim etməklə dünya xalqları arasında xüsusi yerimiz olduğunu sübut etmiş oluruz.

İkincisi, Nizami yaradıcılığını hərtərəfli tədqiqatə cəlb etməklə, onun dini-fəlsəfi baxışlarını ideoloji məhdudiyətlər qoymadan obyektiv elmi araşdırmalara cəlb etməklə ictimai – fəlsəfi fikir tariximizin hüdudlarını genişləndirmiş oluruz. Bu isə yeni tarixi tədqiqatlara situmul vermiş olur.

Üçüncüsü, Nizami yaradıcılığında zərdüştiliyin tədqiqi bu qədim mədəniyyət abidəsinin meydana gəlməsində türk etnosunun yerini müəyyənləşdirməyə imkan yaratmış olur.

İkinci yarım fəsil isə **“Nizaminin və “Xəmsə”nin əsas qəhrəmanlarının yaşadıkları dövrlərin ümumi dini mənzərəsi”** adlanır. Məlum olduğu kimi, Nizaminin yaşadığı dövr rəsmi islamla bərabər, sufi təriqətinin vüsət götürdüğü, fütüvvə hərəkətinin Yaxın Şərqdə geniş yayıldığı dövr idi. Nizaminin yaşadığı Gəncə etnik-dini baxımdan kifayət qədər zəngin tərkibə malik idi: burada müsəlmanlarla bərabər, xristianlar, atəşpərəstlər, şamanlar və digər inanclara sahib olan insanlar da yaşayırdı, Gəncə ətrafında xristian monastrları, qədim atəşpərəstlik məbədlərinin qalıqları mövcud idi. Ömrü boyu yalnız bir cə dəfə qısa müddətə Gəncədən kənara çıxan Nizaminin dünyagörüşü məhz belə bir mühitdə formalaşmış, zəngin etnik-dini mədəniyyət onun dünyabaxışında öz dərin izini qoymuşdu. Nizami humanizmi, onun insan sevgisi məhz bu dəyərlər üzərində təşəkkül tapmışdı. Şairin rəngarəng obrazlar qalareyasındakı qəhrəmanlar arasında isti münasibətlər, insanpərvərlik, rəğbət və məhəbbət

məhz şairin özünün böyük mənəviyyatından nəşət tapırdı. Nizaminin bir poetik müstəvidə görünən qəhrəmanları fərqli dini inanclara sahib olsalar da-səlib və feodal müharibələrinin fonunda- bu, onların arasında konfliktə, qarşıdurmaya səbəb olmur. Bu, Nizaminin bəşəriyyətə açdığı əbədi sülh, dinclik, dinc yanaşı yaşamaq ideyasıdır. Şair yeri gəldikcə ayrı-ayrı təriqətlərə öz münasibətini bildirməklə və dini istilahlardan poetik fikrin gözəlliyi üçün istifadə etməklə, dinin həyata, gözəlliyə xidmət etdiyini diqqətə çatdırır. Dissertasiya işində Nizaminin öz əsərlərindən gətirilən misallar əsasında şairin bu və ya digər təriqətlə bağlı mövqeyi açıqlanır. Nizami qəhrəmanlarının yaşadıkları dövrlərin dini baxışlarına gəldikdə, burada mövzuları qədim tarixdən götürülmüş Xosrov Pərvizin, Bəhram şahın, İsgəndər dövrünün dini baxışlarının əhatə edilməsinə çalışılmışdır.

Üçüncü yarımfəsil isə **“Nizaminin yaradıcılığında sufizmin tədqiqinə dair”** adlanır. Bəri başdan qeyd etməliyik ki, Nizami ilə bağlı aparılan tədqiqatlarda daha çox onun təriqətçi obrazı yaradılmış, onun əxilərə, fütüvvə hərəkatına rəğbəti və yaxınlığı ilə bağlı əsərlərindəki bəzi poetik ifadələr nümunə gətirilmişdir. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, şairin birmənalı sufi şeyxi obrazının yaranması həm də onun haqqında birinci dəfə məlumat verən orta çağ təzkirə müəlliflərinin qeydləri ilə bağlıdır. Məsələn, İbn Bibi adı ilə məşhur olan XIII əsr tarixçisi Nəsrəddin Yəhya ibn Mücideddin Məhəmməd “Səlcuqnamə” əsərində Nizaminin müsəlman şeyxi olduğunu bildirmiş və bunu əsaslandırmağa çalışmışdır. Əmir Dövlətşah Səmərqəndi 1487-ci ildə tərtib etdiyi “Təzkirətüş-şüəra” əsərində Nizaminin əxi təşkilatına üzv olması barədə məlumat vermiş və bu məlumat sonrakı dövrlərdə də əksər təzkirəçilər tərəfindən təkrar edilmişdir.

Başqa bir səbəb də “Sirlər xəzinəsi”ndə təriqət şairi Sənai Qəznəvinin “Hədiqətül-həqaiq” əsərinə işarə edilməsidir: “Name do aməd ze do namusqah, hər do mosəccəl bedo Bəhramşah, An zəri əz kane-köhən rixte, vin dori əz bəhre-no əngixte. An bedər avərdə ze gəzni ələm, vin zəde bər sekkeye-rumi rəqəm”¹ (İki namus məkanından iki kitab gəldi: hər iki kitab iki Bəhrama həsr olunmuşdu. O qızılı köhnə kandan tökmüş, bu dürri yeni dəryadan çıxarmış. O, Qəzvinidən bu qapıya bayraq gətirmiş, bu biri Rum sikkəsinə rəqəm vurmuşdu.)

Belə beytlərə əsaslanan tədqiqatçılar Nizami ilə Sənai arasında paralellər axtarmağa çalışmış və sonda Nizaminin də sufi şairi Sənayi yolu

¹ دیوان کامل نظامی گنجوی، ۱۳۶۲، تهران، انتشارات زرین، چاپ دوم، با مقدمه دکتر معین فر، ص ۱۷

ilə getdiyini, onun da əsərlərinin təriqət ədəbiyyatına daxil olması fikrini meydana atmışlar. Bu qənaətlər sonrakı dövr Avropa tədqiqatçılarının əsərlərində də təkrarlanmış, onların da böyük əksəriyyəti Nizami haqqında danışarkən onun bir sufi şairi olması fikrini irəli sürmüşlər.

Burada Nizaminin Şeyx Əxi Fərəc Zəncaninin müridi olub-olmaması məsələsinə toxunulmuş, onların arasındakı zaman fərqi müəyyən edilmişdir. Bu bölmədə Şərqdə şeyxlik institutunun prinsipləri, mahiyyəti, şeyx tituluğunun verilməsi şərtləri araşdırılır. Şeyxliyin mürşidlik və müridlik məktəblərinin Nizami ilə bağlılığı olmadığı bildirilir. Müəllif Nizami Gəncəviyə nə üçün şeyx deyilməsinin səbəbini aydınlaşdırmağa çalışır və şairə şeyx adının onun təriqət məktəbinin başçısı olduğuna görə deyil, daha çox elmi zəkası və ictimai nüfuzu ilə bağlı verildiyini bildirir. Bununla belə, dissertasiya işində Nizaminin sufi təriqətinə münasibətinə böyük sufi şairi Sənai Qəznəvi və müsəlman mütəfəkkiri İmam Əbu Hamid Məhəmməd Qəzzalinin yaradıcılığı prizmasından da işıq salınır. Dissertasiya müəllifi Nizaminin Şərqdə həm də “Həkim Nizami” kimi məşhur olduğunu dəlillərlə sübut edir.

“Nizamidə zərdüştiliyin qaynaqları” adlanan II fəsil 6 yarım-fəsilə bölünür.

“Avesta” ilk kanonik mətn kimi adlanan birinci yarım-fəsildə ilk növbədə Nizami əsərlərində rast gəlinən zərdüştilik istilahlarının, dini ayin və mərasimlərinin, etik-əxlaqi normalarının, o cümlədən zərdüşti əhvalat və rəvayətlərin kökləri və onların “Xəmsə”yə daxil olma yolları araşdırılır. Müəllif öz qənaətini aşağıdakı şəkildə ümumləşdirir: 1. Nizaminin özünün birbaşa zərdüştilik ədəbiyyatına, “Avesta”ya müraciət etməsi; 2. Zərdüştilik elementlərini özündə əks etdirən şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrindən bəhrələnməsi; 3. Əsərlərində zərdüştiliyin təsiri və izləri açıq sezilən qədim filosofların fikir və ideyalarının şərh; 4. İslamla bağlı hədislərə müraciət etməsi yolu ilə.

Dissertasiya müəllifi bu bölmədə Nizaminin yaşadığı məkanda və zamanda birbaşa zərdüşti icmaları və ədəbiyyatı ilə tanışlığa imkan olması barədə son tarixi araşdırmaları da təhlil edir. Məlum olduğu kimi, bir çox tarixçilər XII-XV əsrlərdə Azərbaycanda, o cümlədən Bakıda və ətraf yerlərdə zərdüşti icmalar olduğunu bildirirlər¹. Tədqiqatçı tarixi faktlardan

¹ Seyran Vəliyev. "<http://az.wikiredia.org/wiki/Z%20%C9%99rd/C%BC%20C%9Ft-dini>"

çıxış edərək Nizaminin “Avesta” mətnləri ilə tanışlığı məsələsini konkretləşdirməyə və bu barədə deyilənləri ümümləşdirməyə çalışır. Daha sonra müəllif Nizaminin öz əsərlərinə müraciət edir:

از آن پارسی دفتر خسروان
که بر یاد بودش چو آب روان¹

(Xosrovların o parsi dəftərini axar su kimi əzbərləmişdi)

Nizaminin “xosrovların parsi dəftəri” ifadəsi altında qədim sasanice yazılmış mətnlərin nəzərdə tutulduğunu istisna etməyən müəllif, burada şairin həm də elm aləmində Avesta dili kimi məşhur olan dilə bələd olub–olmaması barədə polemikaya qoşulur. O, “xosrovların parsi dəftəri” ilə yanaşı, başqa bir dildə dəftərinin olmasına da Nizaminin işarə etdiyini bildirir.

İkinci yarımfəsil **“Xəmsə”də atəşgədələrin təsviri** adlanır. Bu bölmədə zərdüştiliyin əsas simvolu sayılan, onun ritual və ayinlərinin icra olunduğu mərkəz rolunu oynayan, bir qədər də dəqiq desək, qədim dünyanın teokratik dövlətinin əsas sütunu təşkil edən atəşgədələr barədə ətraflı məlumat verilir. Müəllif qədim cəmiyyətin həyatında atəşgədələrin mühüm rol oynamasını son orta çağadək onların adlarının coğrafi terminologiyada aparıcı olması ilə əlaqələndirir. Məsələn, dissertasiyada qeyd olunur ki, XVII əsr leksikoqrafı Məhəmməd Qasim Sürurinin “Məcməül-fürs”ündə Nizamidən gətirilmiş təxminən üç yüz beytin böyük hissəsi məhz atəşgədə adları ilə bağlıdır.

Dissertasiyada Nizami əsərlərinə əsasən atəşgədələrin təsnifatı da verilmişdir. Müəllif keçmişdə hər bir qəbilənin, əyalətin, kəndin özünəməxsus odu olsa da, üç atəşgədənin xüsusi fərqləndiyini bildirir: Şahlara məxsus Azərgəşəsb, ruhanilərə məxsus Azərfərinbəğ, əkinçilərə aid Azərbərzinmehr. Ümumiyyətlə, isə ölkə daxilində yeddi nüfuzlu atəşgədə olduğu bildirilir. Həmin yeddi atəşgədə aşağıdakı qayda üzrə sıralanmışdır:

1. Azərmehr. Azərmehr bərzin. Xorasan ətrafında yerləşirdi.

2. Azərrnuş və ya Nuşazər. Firdovsi onun Bəlxədə olduğunu bildirir.

3. Azərbəhram. Sasani dövrünün yeddi atəşgədəsindən biri olsa da, bu ad fərdi olmamışdır.

4. Azərain. Mənbələrdə onun yalnız adını çəkilməmişdir, bəziləri onu “Azərbətin” adlandıraraq Firudinə atasına aid etmişlər.

¹ دیوان کامل نظامی گنجوی ، تهران، ۱۳۶۲ انتشارات زرین، چاپ دوم، با مقدمه دکتر معین فر، ۱۱۹ص.

5. Azər xordad. Onun Karyanda olduğu ehtimal edilir.

6. Azərbərzin. O, Azərbərzin mehr də adlanır. Bu atəşgədələrin adı iki dəfə və iki şəkildə qeyd edilmişdir.

7. Atəşe - Zərdəşt. Bu xüsusi atəşgədə adı deyil, sadəcə odun mütləqliyinin Zərdüştə aid edilməsidir. Lakin lüğətyazanlar bu adı da xüsusiləşdirmiş, yeddi atəşgədə sırasında yad etmişlər.

Nizami “Yeddi gözəl” poemasını “məcus zəndi kimi bəzədiyini” bildirəndə də məhz yeddi atəşgədəni nəzərdə tuturdu.

Tədqiqatçı baş atəşgədənin Urmiya gölü ətrafında yerləşməsini, hökmdarların şah atəşgədəsi adlanan bu atəşgədəyə tacqoymadan qabaq ziyarətə gəlməsini və maqlar qarşısında ölkənin idarəçiliyi barədə öhdəlik götürməsini və digər tarixi məsələləri təhlil etməklə qədim Azərbaycanın o zamankı önəmli rol oynadığını müəyyənləşdirmişdir.

“Xəmsə” müstəvisində islam və zərdüştilik” adlanan üçüncü bölmədə dini inanc və kulturlar müqayisəli şəkildə təhlil edilir. O dünya, cənnət, cəhənnəm, qıl körpüsü və s. atributlar ilahi dinlərin ortaq nöqtələri, hər dində onların yenidən təkrarlanması-unudulanların xatırladılması, təhriq olunanların-ilahi düzəlişi kimi araşdırılır. Həmin atributlara əsaslanılaraq sonradan “dualistləşdirilən” zərdüştiliyin də ilk mərhələdə monoteist bir din olması fikri irəli sürülür. Müasir İran dinşünas alimi Mürtəza Mütəhərri “İslam və İranın qarşılıqlı xidmətləri” əsərində bu mövzu üzərində xüsusilə geniş dayanmışdır: “Əgər “Avesta”nı araşdırsaq, şəkk yoxdur ki, Zərdüşt ikiallahlıdır, ancaq öncədən dediyimiz kimi, tədqiqatçılar yalnız Qatların kiçik bir hissəsinin qədim və Zərdüştə məxsus olduğunu bildirir, digər hissələrini isə ilhaq hesab edirlər. Hərçənd Qatların məzmunu birmənalı olmasa da, dualizmədən tohidə daha yaxındır”¹.

İslamdakı Harut-Marut əhvalatının Domzil zərdüştilikdəki Hərvətət (Xordad) və Əmərtatla (Mordad) eyni olduğunu bildirir. Mehridad Mehrin yazır: “Həqiqətən, hər bir kəsin daha az diqqət yetirdiyi məqam budur ki, islamın təlimlərindən çoxu Məzdyəsnahq təlimləri ilə həmahəng və oxşardır... O cümlədən, islam təlimlərinin Zərdüşt təlimləri ilə oxşar olduğu məqamlardan biri mələklər və Əhrimənin (İblisin) mövcud olmasıdır, digəri Sirat körpüsü (pol-e Çinud), Suşyansa etiqad (Mehdinin zühuru), beş vaxt namaz, Allahın vəhdaniyyətinə etiqad, dirilmə gününün mövcudluğu...

مرتضى مطهری خدمات متقابل اسلام و ایران صدر. ص ۱۹۴

Əxlaqi baxışlarda da oxşarlıqlar var: o cümlədən, zülmə nifrət, irqi ayrı- seçkiliyə qail olmamaq, ədalət və insafa riayət etmək və s.". Müqayisəli təhlil nəticəsində müəllif zərdüştiliyyəin sonradan təhrif olunaraq çoxallahlı dinə çevrildiyini təsdiq edir"¹.

Dördüncü yarımfəsil **“Zərdüştiliyyəin triadası və “Sirlər xəzinəsi”nin kompozisiyası”** adlanır. Bu bölmədə “Sirlər xəzinəsi” quruluş baxımından “Avesta” ilə müqayisə edilir. Bundan əlavə, hər iki kitabda düşüncənin, sözün, əməlin yeri müəyyən edilir. Zərdüştiliyyəin xeyirxah düşüncə, xeyirxah söz, xeyirxah əməl triadasının “Sirlər xəzinəsi”ndə bədii ifadəsi izlənilir.

Dissertasiyada “Sirlər xəzinəsi”nin kompozisiya quruluşunda Vendidadla üst-üstə düşən cəhətlər olması barədə mülahizə irəli sürülür. Nizaminin birinci əsərinin digər əsərlərindən fərqli olaraq vahid süjet xəttinə malik olmamasını, bu əsərin daha çox əxlaqi məsələləri, təlim-tərbiyə və s. əhatə etməsini şairin “sirri” kimi izah edir və sonda M.Ə.Rəsulzadənin bu əsərlə bağlı aşağıdakı qeydlərinə istinad edir: "Sirlər xəzinəsi"nin o biri arxadaşları ilə ortaqlığı yalnız yazıldığı məsnəvi tərzində təlqin etdiyi Nizami fikirləridir. Bu kitab "Beşlik"dəki o biri dörd poema kimi forma nöqteyi-nəzərdən bir vəhdət təşkil etmir. Lakin bu, onun mənə və fikir etibarilə o biri mənzumələrdən uzaq olduğuna da dəlalət etmir. Əksinə, "Sirlər xəzinəsi"nin yazılışındakı əsl məqsəd şairlik deyil, filosof və şeyx olan Nizaminin əxlaqi fikirlərini daxildən gələn bir istəklə oxuculara təlqin etməkdir. Yalnız bu baxımdan ona müstəqil bir kitab demək olar- din yayan bir kitab"²¹.

Dissertasiya işində “Sirlər xəzinəsi”nin ana xətti üzrə əvvəlcə ağılın, sonra sözün, daha sonra isə hekayət-əməllərin təsviri zərdüştiliyyəin məşhur triadası ilə müqayisəli şəkildə təhlil edilir.

“Nizamiyə qədərki Xəmsə əsnəsi” adlanan beşinci yarımfəsildə “Avesta”nın strukturu və poetikası məsələləri təhlil edilir. Bu yarımfəsildə Nizaminin “Xəmsə”si ilə beşhissəli “Avesta” (1. Yəsna; 2. Veysipord; 3. Vəndidad; 4. Yəşt; 5. Xord Avesta) arasında müəyyən paralellər aparılmışdır. Məlumdur ki, Nizami Gəncəvi Yaxın Şərqdə ilk dəfə beşlik

¹ ۸۰, ۱۳۸۰, فرهنگ فردوس، فلسفه دین زردشت، فرهاد، دین بهی، فلسفه دین زردشت، فرهاد، دین بهی.

² Rəsulzadə Məmməd Əmin., Azərbaycan şairi Nizami. Bakı. Təknur, 2011, s.144 520 s.

yaratmağın əsasını qoymuşdur. Ümumiyyətlə, Q. Əliyev “Tem i süjeti Nizami v literaturnix narodov vostoka” adlı bibliografik əsərində şairin ardınca gedən müxtəlif millətlərə məxsus 288 sənətkarın adını çəkmişdir. Bəs, Nizami özü hansı mənbələrdən bəhrələnmişdir? Bu sual ortaya gələn kimi dərhal Firdovsinin adı çəkilir, amma bu bir həqiqətdir ki, Nizami Firdovsiyə yalnız mövzu baxımından müraciət etmişdir, poetika və sənətkarlıq baxımından Nizami Gəncəvi “qoca Tuslu”dan tam ayrılır. Nizami poeziya və sənətkarlıq baxımından “məcus zəndi”ndən ilham aldığını özü etiraf etmişdir.

دير اين نامه را چو زند مجوس

جلوه زان داده ام به هفت عروس¹

(Bu namənin məbədini məcus zəndi kimi yeddi gəlinlə bəzədim)

Bu bölmədə “Avesta”nın poetikası, dil və üslub xüsusiyyətləri, simmetrik “zend” nəsrinin özəllikləri araşdırılmış və onların Nizami yaradıcılığına təsir ehtimalı öyrənilmişdir. Dissertasiya müəllifi bölmənin sonunda fikrini belə yekunlaşdırır: beşlik Nizamiyə qədər olmuş və çox ehtimal ki, mütəfəkkir şair onlardan xəbərdar olmuşdur. Amma beşliyin dini-mifik topludan ayrılaraq bir ədəbi poeziya məktəbi halına gətirilməsi yalnız Nizami Gəncəvinin xidmətidir.

Altıncı yarımfəsil isə **“Zərdüş təliminin digər xalqların dini-fəlsəfi görüşlərinə təsiri”** adlanır. Bu bölmədə zərdüştiliyin başlıca prinsiplərinin, adət-ənənələrinin başqa xalqların həyat və məişətinə, dini inancına təsiri və yeri öyrənilmişdir. Dissertasiyada təkallahlı dinlər arasında əlaqələr və onların zərdüştiliklə münasibətləri tədqiq edilmiş, sivilizasiyalar arasındakı bir çox konfliktlərin kökünün dinlərdə sonradan baş vermiş təhriflərlə bağlılığı araşdırılmışdır. Müəllif bu barədə dünya fəlsəfəsində və ədəbiyyatşünaslığında aparılmış tədqiqatları ümümləşdirmiş və sonda öz mövqeyini aşağıdakı kimi ifadə etmişdir: zərdüştiliyin digər monoteist dinlərlə prinsipial məqamlarda üst-üstə düşən cəhətlərinin tədqiqi bizə bu dinin də əvvəldə təkallahlı din kimi vəhy olunduğunu, ancaq sonradan iki tanrılı inanc sistemində çevrildiyini söyləməyə imkan verir. Nizami Gəncəvinin ideal qəhrəmanı İsgəndər də məhz bu “bulaşmış din”ə od vurduğu üçün şair tərəfindən təqdir edilmişdir.

ديوان کامل نظامی گنجوی، ۱۳۶۲ تهران، انتشارات زرین، چاپ دوم، با مقدمه دکتر معین فر، ۱۱۹ص.¹

“Nizamidə Zərdüştilik fəlsəfəsi və ehkamları” adlanan üçüncü fəsil iki yarım fəsildən ibarətdir. Birinci yarım fəsildə “Xəmsə”də rast gəlinən zərdüştilik ayin və mərasimlərinin tədqiqata cəlb olunmamasının səbəbləri ətraflı şəkildə izah edilir. Bu bölmədə Nizamının həyatının müxtəlif dövrlərində zərdüştiliyə münasibəti onun əsərləri əsasında davamlı şəkildə araşdırılır. Müəllif Nizamın əsərlərinin süjet xəttinin yüksək dinamizmə malik olmasını göstərməklə bərabər, şairin özünün də təfəkkür və dünyagörüşünün əsərdən-əsərə təkmilləşdiyini və bunun onun dini-fəlsəfi dəyərlərə münasibətində də hiss olunduğunu qeyd edir.

“Xosrov və Şirin”, “Yeddi gözəl”, “İsgəndərnamə” əsərlərinin mövzusu birbaşa atəşpərəstliyin hakim olduğu cəmiyyət həyatından götürülmüşdür. Şair öz ədalətli hökmdar konsepsiyasını məhz bu dinə mənsub hökmdarlar arasında yaratmağa başlamış, onu əsərdən-əsərə təkmilləşdirərək, nəhayət, İsgəndər surəti ilə tamamlamışdır. Nizami hətta müsəlman cəmiyyətində zərdüştiliyə rəğbətini açıq şəkildə bildirməkdən də çəkinməmişdir. “Xosrov və Şirin” poemasında müsəlman cəmiyyəti ilə atəşpərəstlik sistemini müqayisə edən şair atəşpərəstlik dövrünün qanunlarının daha ədalətli, daha mütərəqqi olduğunu aşağıdakı beytlərdə ifadə etmişdir.

سیاست بین که میگردند ازین پیش
نه با بیگانه با دردانه خویش
کجا ان عدل و ان انصافسازی
که با فرزند از اینسان رفتبازی
جهان ز اتشپرستی شد چنان گرم
که بادا زین مسلمانی ترا شرم
مسلمانیم ما گیر نام است
گر این گبری مسلمانی کدام است
نظامی بر سر افسانه شو باز
که مرغ پندرا تلخ امد اواز¹

(Siyasətə bax, bundan əvvəl biganə ilə yox, öz dürdanəsi ilə (övladı ilə) gör necə rəftar edirmişlər. (İndi) hanı o ədalət, o insaf ki, öz oğlu ilə bu cür rəftar edə. Cahan atəşpərəstlikdən elə isindi ki, bu müsəlmanlıqdan utan. Biz müsəlmanıq, onun adı gəbridir (atəşpərəst), əgər bu, gəbriliktirsə, bəs müsəlmanlıq hanı? Nizami, əfsanənin üzərində qanad çal, çünki nəsihət quşunun səsi acı olur).

¹ دیوان کامل نظامی گنجوی، ۱۳۶۲، تهران، انتشارات زرین، چاپ دوم، با مقدمه دکتر معین فر ۱۲۰

Şah Hörmüz ədaləti qorumaq naminə hətta oğluna da güzəştə getmir. Nizami atəşpərəst olan bu hökmdardan müsəlman şahlarını ibrət götürməyə, ədaləti ondan öyrənməyə çağırır. Bir qədər diqqət yetirsək, görürük ki, şair burada Hörmüz adını da təsadüfən seçməmiş, bunu zərdüştilikdəki xeyir tanrısı olan Ahurəməzdanın təcəssümü kimi vermişdir.

Bir sözlə, “Avesta”nın görkəmli tədqiqatçısı A.O. Makovelskinin dediyi kimi, “bəşəriyyətin sübh çağının dini”¹ Nizaminin yaradıcılığında ayrıca bir xətt kimi keçmişdir. Buna baxmayaraq, zərdüştilik Nizami yaradıcılığında heç vaxt ciddi şəkildə öyrənilməmişdir:

Bunun səbəblərindən biri, bütün zamanlarda müsəlman mühitinin zərdüştiliyə mənfi münasibət bəsləməsi olmuşdur. Hətta Nizami özü “Xosrov və Şirin”in giriş hissəsində bir dostunun gecə onun yanına gələrək atəşpərəstlik dövrünün qəhrəmanlarını əsərinə gətirdiyi üçün onu tənqid etdiyini bildirir. Bu münasibət tarixçiləri, səyyahları, təzkirəçiləri, sənət və ədəbiyyat adamlarını uzun zaman zərdüştilik barəsində susmağa vadar etmişdir. Zərdüştiliyə belə bir yanaşma sonrakı mərhələlərdə də davam etmişdir.

İkinci səbəb, zərdüştilik barədə məlumatsızlıq, ortada bu dinlə bağlı ədəbiyyatın olmaması idi. Təqiblər zamanı atəşpərəstlik məbədləri dağıdılmış, mətnlər məhv edilmiş, şifahi bilgilər isə nəsildən-nəsilə keç-keç əslindən uzaqlaşmışdı. Bu bilgilər əsasında nəticə çıxarmaq mümkün deyildi.

Digər səbəb, Avropanın özünün XVIII-XIX əsrə qədər zərdüştilik barədə kifayət qədər məlumatının olmaması idi. Bu halda Qərb bədii nümunələrdə atəşpərəstliyi necə tədqiq edə bilərdi?

Nizami yaradıcılığında zərdüştilik elementlərini nisbətən əhatəli şəkildə ilk dəfə İran alimi Məhəmməd Moyn araşdırmışdır. O, “Məzdyəsna və təsire-an dər ədəbiyyate-parsi”² əsərində əsasən Firdovsi yaradıcılığında və müəyyən qədər Nizaminin əsərlərində zərdüştiliyi araşdırmışdır. Lakin həmin müəllif 1338-ci ildə nəşr etdirdiyi “Məzdyəsna adabe-parsi” əsərində Nizami Gəncəvinin “Yeddi gözəl”ni zərdüştilik prizmasından ayrıca təhlil etmişdir (Təhlilə- həft peykəre-Nizami).

İkinci yarımfəsil **“Xəmsə”də işlənən bəzi zərdüştilik istilahlarının poetik funksiyası**” adlanır. Məlum olduğu kimi, dahi Nizami Gəncəvinin

¹ Маковельский А.О., “Авеста”, Баку, издательство АН Азербайджан ССР, 1960, s. 57

² دانشگاه چاپخانه، ۱۳۳۸ تهران مزدیسنا و تاثیر آن در ادبیت پارسی، محمد معین دکنتر،²

ədəbi irsi təkcə poetik baxımdan deyil, həm də öz dövrünün və öz dövrünə qədərki ictimai-siyasi, sosial-iqtisadi münasibətləri, dini –fəlsəfi görüşləri, coğrafi, tarixi, astronomik bilikləri, fars dilinin leksik –qrammatik xüsusiyyətlərini öyrənmək nöqteyi - nəzərindən əvəzolunmaz mənbədir. Nizami əsərlərinin qeyd etdiyimiz müstəvidə tədqiqi orta çağdan başlayaraq bu günədək davam etməkdədir. Yer üzündə ilk kanonik mətn olan “Avesta” və zərdüştiliyin dini-fəlsəfi mahiyyətinin araşdırılmasında, zərdüştilik ayin və mərasimlərinə məxsus bir çox termin və ifadələrin tədqiqində Nizaminin beşliyi xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Bunu hələ orta əsrlərin bəzi fars dili lüğətlərinin tərtibi zamanı Nizami əsərlərindəki “Avesta” və zərdüştiliklə bağlı dil vahidlərinin xüsusi leksik qruplarda verilməsi də təsdiqləyir. Məsələn, XVII əsrin başlanğıcında Məhəmməd Qasim Süruri tərəfindən hazırlanmış “Məcmə-ül- fürs” lüğətində toponomik adlar izah edilərkən Nizami dilində işlədilən atəşgah və müqəddəs sitayişgahlar toponomika kimi götürülmüş və beytlər əsasında təqdim edilmişdir. Nizami dilindəki zərdüştilik termin və istilahlara XVI əsr leksikoqrafları Şeyx Ziyanın “Töhfətüs-səadət”, Məhəmməd ibn Lad ibn Əbdül-Vəhhab Dəhləvinin “Müəyyidül-füzəla”, Hüseyn Vəfainin “Risalə”, Hafiz Sultan Əli Übəhinin “Töhfətül-əhbab”, Əbdür-Rəhim ibn Əhmədin “Kəşfül-lüğət vəl-istilahat”, Mirzə İbrahim Şah Hüseyn İsfəhaninin “Fərhəngi-İbrahimi”, Şeyx Allahdad Feyzinin “Mədarül-əfazil” və XVII əsrin elm adamları Cəmaləddin Hüseyn İncunun “Fərhəngi-Cahangiri”, Əli Yusif Şirvaninin “Dürri-dürr”, Əbdürrəşid ibn Əbdül - Cəfur Hüseyn Tətəvinin “Fərhəngi-Rəşidi” əsərlərində, o cümlədən XVII əsr alimlərindən Məhəmməd Hüseyn Bürhan Təbrizinin “Bürhani-qate”, son dövr Məhəmməd Padşahın “Fərhəngi-Anəndrac”, Məhəmməd Kərim ibn Mehdiqulunun “Bürhani-came”, Rzaqulu xan Hidayətin “Fərhəngi-Əncümənarayi-Nasiri”, Əli Əkbər Dehxudanın “Lüğətnamə”, doktor Rəhim Əqiqinin “Fərhəngnameyi-şeyri” və s. əsərlərdə yer verilmişdir.

Şairin əsərlərində atəşpərəstlik dininin yaradıcısı olan Zərdüştin adına tez-tez tək və müxtəlif mürəkkəb birləşmələrdə rast gəlirik. **“Zend”** sözü isə həm ayrılıqda, həm də **“Zende-Avesta”**, **“Zende-Zərdüşt”**, **“Zende-məcus”**, **“Zende-Gəştəsb”** kimi izafət birləşmələri ilə birlikdə təzahür edir.

Şairin əsərlərində tez-tez işlətdiyi digər zərdüşti kəlamlar içərisində **gəştəsb**, **muğ**, **gəbri**, **möbid**, **hərbid** və s. göstərə bilərik. Dissertasiyada bu sözlərin hər birinin arxaik və yeni mənalari araşdırılmışdır.

“Azərbaycan ədəbiyyatında zərdüştilik motivləri” adlanan üçüncü yarım fəsildə isə ədəbiyyatımızın sonrakı mərhələlərində bədii ifadə vasitələri kimi işlənən zərdüşti istilahlardan danışılır.

Zərdüştilik ən qədim dövrlərdən başlayaraq bütün Yaxın Şərqi şifahi və yazılı ədəbiyyatında, kanonik mətnlərində öz dərin izlərini qoymuş və bu gün də etnogenetik yaddaşın vahidi kimi ədəbi - bədii düşüncədə vaxtaşırı özünü göstərməkdədir. Görkəmli İran alimi Məhəmməd Moyn özünün “Məzdyəsna və onun fars ədəbiyyatına təsiri” adlı kitabında klassik ədəbiyyatda birbaşa və dolayısı yolla zərdüştiliyin dini-fəlsəfi və dini-etik baxışlarının öz əksini tapdığını, zərdüştilik kult və simvollarının bədii ifadə vasitələri kimi yaşadığını qeyd etmişdir.

Təbii ki, zərdüştilik ilk növbədə şifahi xalq yaradıcılığına hopmuş və bu günə qədər yaşayan qaranlıq və işıq dünya, div kimi anlayışların, nağıl və əfsanələrimizdəki huri və pərilər kimi rəngarəng mifoloji obrazların doğulub ərsəyə gəldiyi bədii məkan kimi qalmaqdadır. Məşhur “Məlikməmməd” nağılında qəhrəman dual aləmin övladı kimi işıq və zülmətin sərhəddində təzahür edir: o, bu hər iki aləm arasında sınağa çəkilir, onun bütün cəhdləri zülmətdən işığa çıxmaq, qara qüvvələri məhv etməyə yönəlmişdir. Bir qədər diqqətlə yanaşsaq, bu nağılın alt qatından “zülmət dünya” anlamında zərdüştiliyin şər qüvvəsi Əhrimən və onun köməkçisi olan divlərin, Məlikməmmədin simasında isə Ahurəməzdaya kömək edən xeyirxah qüvvələrin boylandığını görəcəyik.

Nağıl və əfsanələrdəki suyun qarşısını kəsən qorxunc əjdaha obrazının kökü də zərdüştiliyin mifik-kosmoqonik süjetlərinə gedib çıxır. İbtidai əkinçiliyi təqdir edən “Avesta”da su həyatın mənbəyi, davamı rolunda çıxış edir. Suvarma qurğularının olmadığı zamanda əkinçiliyə can verən suyun yeganə mənbəyi isə göy üzü idi. Yağışın yağmaması, təbii fəlakət ilkin dini təsəvvürlərdə qara qüvvələrin əməli hesab olunur, onlara qarşı xeyirxah qüvvələrin daim mübarizə apardığı önə çəkilirdi. Hegel zərdüştiliyin təbiət dini olduğunu önə çəkəndə məhz təbiətdə gedən proseslərin xeyirlə şər arasındakı əbədi mübarizə kimi başa düşülməsinə işarə edirdi.

Şifahi xalq ədəbiyyatından fərqli olaraq yazılı Azərbaycan ədəbiyyatında zərdüştilik və atəşpərəstlik motivləri rəmz, simvol kimi deyil, daha bariz şəkildə özünü göstərmiş, onun kult və elementləri, ayin və ritualları ədəbi əsərlərdə bədii təsvir və ifadə vasitəsi kimi işlənmişdir. Nizami Gəncəvi, Əfzələddin Xaqani, Qətran Təbrizi, Məhsəti Gəncəvi kimi

klassiklərin yaradıcılığından başlamış son dövrdəki ədəbi nümunələrimizə qədər zərdüştilikdən gəlmə epitet, metaforalara rast gəlməkdəyik

Beləliklə, realist ədəbiyyata qədər uzun bir yol keçən zərdüştilik motivləri yeni ədəbiyyatda nəinki öz bədii mahiyyətini itirmədi, əksinə öz ilkin məzmununu daha qabarıq şəkildə göstərə bilmişdir. Yusif Vəzir Çəmənəminlinin “Qızlar bulağı”, Mirzə Şəfi Vazehin “Səhra çiçəyi”, Mirzə Fətəli Axundzadənin “Kəmalüddövlə məktubları”, Cəfər Cabbarlının “Od gəlini”, Səməd Vurğunun “Muğan”, Əliş Nəcətin “Zərdüş”, Rəşid Təhməzoglunun “Qorxu” və digər qələm sahiblərinin bir çox əsərlərində zərdüştiliyə müxtəlif prizmalardan yanaşılır, bu dinin yaradıcısının bütöv və mükəmməl obrazı yaradılır, zərdüştiliyin kult və ritualları bədii şəkildə təəssüm etdirilir. Zərdüştiliyin bədii təfəkkürdə təzahürü ehtimal ki, bundan sonra hələ uzun zaman davam edəcək

Dahi Azərbaycan mütəfəkkiri və şairi Nizami Gəncəvinin dini-fəlsəfi görüşləri uzun zaman Şərqdə islam təəssübkeşliyi mövqeyindən, Qərbdə isə müsəlman fanatizmi kontekstində araşdırılaraq təqdim edildiyindən, şairin əqidə və fikir dünyasının sərhədləri düzgün müəyyən olunmamış və obyektiv qiymətini almamışdır. O, əksər halda ya bir islam fanatiki, ya təriqət (sufi), yaxud da bir dini hərəkət (əxlik) şairi kimi nəzərdən keçirilmişdir. Sonrakı dövrlərdə isə ideoloji qəlibə salınan mütəfəkkirin az qala inqilabçı, “utopik sosialist obrazı” yaradılmışdır ki, bu da şair haqqındakı tədqiqatların düzgün olmayan məcraya yönəlməsi ilə nəticələnmişdir. Yalnız Azərbaycan müstəqillik qazanandan sonra şairin dini-fəlsəfi görüşləri ilə bağlı ideoloji basqılardan kənar tədqiqat aparmaq və sərbəst şəkildə fikir söyləmək mümkün olmuşdur. Nəticədə şairin həyatı, fəaliyyəti, inanc sistemi və dünyabaxışı ilə bağlı son iki onillikdə bir çox ciddi əsərlər meydana çıxmış, onun irsi obyektiv nəzəri-metodoloji əsaslar üzərində araşdırılmışdır. Bu dissertasiya da şairin yaradıcılığında onun dini-fəlsəfi baxışlarının obyektiv şəkildə araşdırılması, qiymətləndirilməsi istiqamətindəki cəhdlərdən biridir.

Nəticə. Avropa və İran tədqiqatçıları Şərq nəzəriyyəsini ortaya ataraq, “Avesta”nı Azərbaycandan uzaqlaşdırmağa, “parsizm” abidəsi kimi tədqiq etməyə çalışmışlar. Halbuki əksər tədqiqatlar bu kanonik mətnin Midiyada meydana gəldiyini, buradan Əhəmənilər imperiyasının şərqinə və cənubuna yayıldığını deməyə əsas verir. Hətta İranın Məhəmməd Moin kimi ciddi tədqiqatçısı maqların ilk vaxtlar “azrəvan” [athravan] adlandığını, əşkanilər və sasanilər dövründə muğlar olduğunu bildirir.

– Dissertasiyada bu problem daha geniş səpkidə qoyulmuş və təhlil edilmişdir. “Avesta”nın yalnız “parsizm”in abidəsi kimi təqdim edilməsinin qeyri – elmiliyi müqayisəli metodla, daha doğrusu bir çox zərdüştilik termin və istilahlarının fonetik– morfoloji izahı əsasında əsaslandırılmışdır.

- Nizaminin əsərləri əsasında ilk dəfə olaraq Azərbaycanda mövcud olmuş qədim atəşgədələrin yeri, təsviri, onların ieararxik quruluşu, funksiyaları araşdırılmış və “Xəmsə”də deyilənlərin tarixi mənbələrlə tutuşdurulması yolu ilə onların təkcə dini mərkəz deyil, həm də ciddi siyasi – inzibati idarəetmə strukturları olması sübut edilir. Əhəmənilər və Sasanilər dövründə şahların tacqoyma mərasimindən öncə ayaqyalın atəşgədəyə gələrək möbidlər qarşısında çıxış etmələri də dediklərimizə sübut ola bilər.

- Şah atəşgədəsi adlanan Azərgəşəsbın Atrapatekanda yerləşməsinə sübut edən məlumatlara əsasən Əhəmənilər imperiyasının ideoloji mərkəzinin Urmiya gölü ətrafında yerləşməsi və buradan idarə olunması qənaəti irəli sürülür.

- “Sirlər xəzinəsi”nin bitkin poema quruluşuna malik olmamasının səbəbləri araşdırılmış və məsələyə zərdüşti ədəbiyyatla müqayisəli şəkildə yanaşılmışdır. İndiyədək “Sirlər xəzinəsi”nin dini-etnik mahiyyəti, xüsusiyyətləri kifayət qədər öyrənilsə də, süjet xəttinin pərakəndəliyi araşdırma mövzusu olmamışdır. Dissertasiyada Nizaminin belə bir süjet xətti seçməsi ilk dəfə olaraq zərdüşti ədəbiyyatla müqayisəli şəkildə araşdırılmışdır.

-Nizaminin beşlik formatına müraciət etməsinin səbəbləri tədqiq edilmiş və ilk dəfə olaraq zərdüşti ədəbiyyatın beş hissədən ibarət olmasının Nizamidə belə bir fikir yaratması ehtimalı irəli sürülmüşdür.

-Nizaminin zərdüştiliyə münasibəti ardıcıl izlənmiş və təhlil edilmişdir. “Sirlər xəzinəsi”dən “İsgəndərnamə”yə qədərki yaradıcılıq yolunda şairin dini görüşləri daim təkmilləşmiş, inkişaf etmiş, təəssübkeşlikdən humanist bəşəri dəyərlərə qədər böyük yol keçmişdir.

Məsələn, əgər “Sirlər xəzinəsi”ndə şair

دفتر افلاکشناسان بسوز

دیده خورشیدپرستان بدوز

deyirsə, “Xosrov və Şirin”də

جهان ز اتشپرستی شد چنان گرم

که بادا زین مسلمانی ترا شرم

-deyirdi, “Yeddi gözəl”də şair öz dastanını Zənd-Avest kimi جلوه زanjətdiyini yazır. Yəni Nizaminin nəzərində artıq “Avesta” bir örnəyə

çevrilmişdir. Bir sözlə, tədqiqat işində şairin əsərləri üzrə onun dini görüşlərinin hər bir mərhələsi ayrıca təhlil edilir ki, bu da indiyəqədərki nizamişünaslıqda müşahidə edilməmişdir.

– Nizaminin öz dövrünün və onun qəhrəmanlarının yaşadığı dövrün ümumi dini mənzərəsinin təsvirinə və təhlilinə cəhd edilmişdir ki, bu da həm şairin özünün, həm də qəhrəmanlarının fəaliyyətinin obyektiv şəkildə qiymətləndirilməsinə imkan yaratmışdır. Nizaminin bütün qəhrəmanları yaşadıkları zamanın ictimai-siyasi münasibətləri fonunda səhnəyə gəlir və zamanın övladı olaraq fəaliyyət göstərirlər. Tədqiqat işində bütün təhlillər zaman və qəhrəman münasibətləri çərçivəsində aparıldığından hadisələr obyektiv şəkildə dəyərləndirilmişdir.

- Nizami əsərlərindəki zərdüştilik termin və istilahlарının linqvistik–fonoloji, morfoloji, etimoloji və s. xüsusiyyətləri, onların poetik funksiyaları araşdırılmış, obrazların daxili keyfiyyətlərinin açılmasında bədii təsvir vasitələrinin yeri müəyyənləşdirilmişdir: Nizami əsərlərində zərdüştilik istilahları təkcə dini mahiyyət daşımır, eyni zamanda onlar müəyyən poetik funksiya yerinə yetirirlər. İlk dəfə olaraq zərdüştilik dini terminlərinin poetik funksiyası araşdırılmışdır.

- Ədəbiyyatımızda zərdüştilik motivlərinə ayrıca bölmə həsr edilmişdir. Həmin bölmədə Nizamidən başlayaraq XX əsrə qədər Azərbaycan bir çox yazıçı və şairlərinin əsərlərində istifadə edilmiş zərdüştilik termin və istilahları araşdırılmışdır. Bu bölmədə islamdan sonrakı dövrlərdə də bəzi zərdüştilik ayin və mərasimlərinin, termin və istilahlарının ədəbiyyatımızda yaşaması barədə danışılır.

- Zərdüştiliyin sonrakı dinlərə - xristianlığa, iudaizmə, maniliyə, şamaniizmə, büt-pərəstliyə, işraqiliyə və s. təsiri ilk dəfə geniş şəkildə araşdırılmış, dinlər arasında paralellər aparılmaqla dini ayin və mərasimlərin analogi xüsusiyyətlərinin səbəbləri izah edilmişdir. Tədqiqat işində zərdüştilik triadasının – xeyirxah düşüncə, xeyirxah söz, xeyirxah əməl -prinsipinin Nizaminin əsərlərində öz əksini tapması misallarla göstərilmişdir.

Dissertasiyanın əsas məzmunu müəllifin aşağıdakı əsərlərində öz əksini tapmışdır:

Kitab:

1. Nizami və zərdüştilik. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu, Bakı, “Elm və təhsil”, 2012, 98 s.

Məqalə və tezislər:

2. Nizami yaradıcılığında sufizmin tədqiqinə dair. Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi Bakı Slavyan Universiteti. Humanitar Elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri, № 1, Bakı, “Mütərcim”, 2013, s. 144-155.
3. Xəmsəçiliyin Nizamiyəqədərki ənənəsi. AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu. Filologiya məsələləri, №2, Bakı, “Elm və təhsil”, 2014, s. 300 – 306.
4. “Xəmsə”də işlənən bəzi zərdüştilik istilahlarının poetik funksiyası. Dil və ədəbiyyat, beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal №2 (90), Bakı, 2014, s. 213-220.
5. Nizaminin əsərlərində sivilizasiyaların dialoqu. AMEA Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutu, Ədəbi əlaqələr, toplu VIII, Bakı, “Elm və təhsil”, 2014, s.54-63
6. Azərbaycan ədəbiyyatında zərdüştilik motivləri. AMEA Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutu “Çağımızdan görünən orta əsrlər”, AMEA-nın müxbir üzvü, əməkdar elm xadimi, professor R.Azadəyə həsr olunmuş II beynəlxalq elmi konfransının materialları 15-16 dekabr 2014-cü il, Bakı, “Elm”, 2014, 229-237.
7. Описание атешкеде в произведениях Низами. Украинская Академия Наук Национальный Педогогический Университет, «Гилея» (научный вестник), выпуск 90 (11), Киев. 2014, с.333-339.
8. Mifoloji təsəvvürdə zərdüştilik obrazları. Azərbaycan Respublikası Dini Qurumlarla İş üzrə Dövlət Komitəsi, Dövlət və Din ictimai fikir toplusu, № 06 (35), iyun 2015, s. 55-62
9. Nizami poemalarının dini qaynaqları. AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu. Filologiya məsələləri, №8, Bakı, “Elm və təhsil”, 2015, s. 308-312.
10. Mifoloji yaddaşda zərdüştilik elementləri. Bakı Avrasiya Universiteti, “Sivilizasiya” jurnalı, 2015, №9, s. 57-61

Zoroastrianism in the Works of Nizami

SUMMARY

The thesis is devoted to the study of the elements of Zoroastrianism in the works of the great Azerbaijani poet and speculator Nizami Ganjavi in the social, historical, religious, philosophical, artistic and aesthetic context. As you know, Nizami in every poem of his "Khamasa" describes the various Zoroastrianism rites and ceremonies with use of Zoroastrian terms not only literally but in a poetic way. In addition, the theme of three poems - "Khosrov and Shirin", "Seven Beauties", "Iskandername" were taken out of public life, where Zoroastrianism prevailed, forcing the poet to pay closer attention to the issues of Zoroastrianism.

The first chapter of the dissertation is called "The Attitude to the Religious Nizami's Views in Literary Criticism" and consists of three sections. In this chapter writer of the thesis defines the place of religious views of Nizami in his works and studies the relation of Nizami to Sufism and the movement futuvva.

The second chapter is called "Sources of Zoroastrianism in the Works of Nizami" and consists of six sections. In this chapter the author of the dissertation identifies the sources of Zoroastrianism in Nizami's works, explores not only the religious and philosophical views of the heroes of "Hamsa", but also the structure of temples of fire worshipers (Atashkade), defines their place in the toponymy and describes Zoroastrian rituals and ceremonies and etc.

The third chapter which consists of three sections is dedicated to Zoroastrian philosophy and dogma in Nizami's works. In this chapter candidate of the thesis examines the poetic function Zoroastrian terms used in the works of Nizami, as well as traces of Zoroastrianism in Azerbaijani literature after the period of Nizami. In conclusion the study and received scientific and theoretical results are summarized.

Зороастризм в произведениях Низами

РЕЗЮМЕ

Диссертационная работа посвящена исследованию элементов зороастризма в произведениях великого азербайджанского поэта и мыслителя Низами Гянджеви в социально-историческом, религиозно-философском и художественно-эстетическом контексте. Как известно, в каждой поэме, входящей в «Хамса» Низами, говорится о различных обрядах и церемониях зороастризма с использованием зороастрийских терминов как в прямом, так и в поэтическом смысле. Кроме того, темы трех поэм – «Хосров и Ширин», «Семь красавиц», «Искандернаме» были взяты из общественной жизни, где преобладал зороастризм, что заставляло поэта уделять более пристальное внимание вопросам зороастризма.

Первая глава называется «Отношение к религиозным взглядам Низами в литературоведении» и состоит из трех параграфов. В этой главе определяется место религиозных взглядов Низами в его творчестве, проводится систематическое изучение исследований, посвященных отношению Низами к суфизму и движению фугува.

Вторая глава называется «Источники зороастризма в произведениях Низами» и состоит из шести параграфов. В этой главе диссертант исследует источники зороастризма в произведениях Низами, изучает религиозно-философские взгляды героев «Хамса», структуру храмов огня (аташкаде), определяет их место в топонимии, описывает зороастрийские ритуалы и обряды и т.п.

В третьей главе, состоящей из трех параграфов, исследуется зороастрийская философия и догмы в произведениях Низами, изучается как поэтическая функция зороастрийских терминов, использованных в произведениях Низами, так и следы зороастризма в азербайджанской литературе периода после Низами.

В заключении подводятся итоги исследования и обобщаются полученные научно-теоретические результаты.

На правах рукописи

ИБРАГИМ НАСИР оглы ГУЛИЕВ

ЗОРОАСТРИЗМ В ТВОРЧЕСТВЕ НИЗАМИ

5716.01 – Азербайджанская литература

АВТОРЕФЕРАТ

диссертации на соискание научной степени доктора
философии по филологии

БАКУ-2016